

О. О. ШЕМЧУК**О. С. НОВІКОВ***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

СИСТЕМА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 151–155

Досліджується поняття системи правового статусу людини з позицій визначення її основних елементів, а також специфіки їх співвідношення.

Проблеми дослідження правового статусу людини і громадянина усталено належать до категорії фундаментальних питань не лише окремих галузевих юридичних дисциплін, а й правової науки в цілому. Це пояснюється тим, що саме у цій категорії набуває свого відображення специфіка та характер зв'язку, що встановлюється між людиною, державою та правом, адже суб'єктом цього правового статусу є людина, гарантом його забезпечення — держава, а його матеріальним і формально-юридичним вираженням — право. З цього погляду, через характеристику змісту правового статусу людини та його структури, відкривається перспектива для чіткого визначення фундаментальних ознак тієї чи іншої держави, а також можливості її характеристики як правової і демократичної. Таким чином, характеризуючи правовий статус людини як "юридично закріплене становище особи в державі і суспільстві, що належить до якості особи як людини і громадянина і характеризує зв'язки особи з державою та державно організованим суспільством" [1], постає потреба у визначенні тих елементів, які власне й утворюють те, що в сучасній юридичній науці описується як поняття "системи правового статусу особи". При цьому актуальність дослідження цієї проблематики посилюється тим, що наразі становлення України як демократичної, правової і соціальної держави передбачає наявність дієвого механізму гарантування правового статусу особи як основи взаємодії держави, суспільства і людини.

Таким чином, ставлячи на меті проаналізувати поняття системи правового статусу особи, а також її основні елементи, маємо вирішити такі дослідницькі завдання: а) визначити поняття

системи правового статусу особи, б) охарактеризувати основні елементи в системі правового статусу особи, в) дослідити нормативно-правові основи забезпечення формування і розвитку системи правового статусу особи в Україні.

Вживаючи поняття системи правового статусу людини, йдеться насамперед про визначальні універсальні елементи, які утворюють основу правового статусу особи у тій чи іншій державі. На думку В. Мадіссона, основними й універсальними елементами правового статусу людини і громадянина є інститут громадянства та конституційні права і свободи людини і громадянина [2]. При цьому значущість інституту громадянства полягає в тому, що завдяки йому між державою та особою створюються взаємні права та обов'язки. Тобто держава поширює свою владу на громадянина і може вимагати від нього виконання певних дій, тоді як громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Як доводить П. Рабінович, громадянство є такою соціально-правовою, юридичною властивістю людини, яка фіксує її зв'язок з даною державою, який зумовлює їх взаємні права та обов'язки [3]. Цю ж думку обґрунтовує В. Бігун, зазначаючи, що поняття "громадянин" описує людину у її взаємозв'язку з державою, а отже окреслює коло прав та обов'язків, що виникають між людиною та державою [4]. На основі ґрунтовного аналізу системи чинного національного законодавства, В. Андрієнко переконливо демонструє, що в основі інституту громадянства в Україні також лежить ніщо інше як фіксація усталеного та неперервного зв'язку особи з Українською державою [5].

Про важливість інституту громадянства як елемента правового статусу особи пишуть й інші автори. Так, серед російських авторів варто згадати такі імена, як О. Кутафін, М. Байтін, А. Якушев, Н. Драгош, В. Кабишев, І. Яценко, В. Ланцов. Утім, подібне акцентування на інституті громадянства як елементі системи правового статусу особи жодним чином не повинно вважатись результатом випадкового збігу обставин. По-перше, навіть сам термін “громадянин” присутній у понятті “правовий статус людини і громадянина”. По-друге, виходячи із загального визначення правового статусу особи, можна стверджувати, що він означає встановлення або конституювання певної системи відносин між особою, з одного боку, і державою — з другого. Однак, наявність подібних відносин між особою і державою, як доводить Н. Корж, фіксується саме поняттям “громадянин” через правовий інститут громадянства [6]. Причому, ця думка є справедливою навіть тоді, якщо вживати поняття правового статусу щодо всіх тих категорій осіб, які не є громадянами держави, оскільки в даному випадку ми фактично порівнюватимемо їх статус із конституційно-правовим статусом громадян. Більше того, з погляду сучасного конституційного права сам термін “громадянин” вказує на певний статус особи у її відносинах з державою, який визначає взаємні права та обов’язки між цією особою і державою. З цієї причини громадянство є одним з визначальних факторів у характеристиці правового статусу особи [7].

Водночас інститут громадянства є першим елементом структури правового статусу, який має бути досліджено, щойно предметом аналізу стають будь-які інституціоналізовані відносини між державою та особою. Подібна першість при аналізі правового статусу інституту громадянства перед інститутом прав людини і громадянина зумовлена тим, що значна кількість прав людини, які фіксуються сучасними конституціями та конституційними законами, за своїм обсягом і специфікою реалізації тісно пов’язані з громадянством. Тобто інститут громадянства є тією необхідною підставою або передумовою [8], що дає змогу особі, яка має відповідний статус громадянина, користуватись усією повнотою політичних, економічних, соціальних та культурних прав. Звісно, це не означає, що на рівні прав і свобод особи встановлюються певні дискримінаційні норми, які заперечують ті або інші невід’ємні права людини, визнаючи їх виключно за громадянами держави. Як відомо, поява таких норм або принципів прямо суперечить міжнародно-визна-

ним нормативно-правовим актам у галузі прав людини. Йдеться про те, що обсяг прав і свобод, які має кожна конкретна особа, перебувають у безпосередній залежності від наявності або відсутності правового статусу громадянина [9].

Фактично право на громадянство є невід’ємним правом людини, що пов’язує її з певною конкретною державою. Про невід’ємність цього права свідчить те, що навіть у процесі свого виникнення під час перших буржуазних революцій право на громадянство завжди розглядалось у контексті теорії невідчужуваних прав людини [10]. Маючи статус громадянина держави, особа може повною мірою використовувати та вимагати забезпечення державою всієї повноти політичних, економічних та соціальних прав, які передбачено конституцією, і які виступають формою конституювання відносин між державою та особою [11]. Таким чином, інститут громадянства як необхідний елемент правового статусу особи може бути розглянутим у двох аспектах: а) формальному, та б) матеріальному. У останньому з двох зазначених аспектів він безпосередньо переплітається з конституційними правами, свободами та обов’язками громадян і передбачає розгляд такого структурного елемента правового статусу особи, як інститут прав і свобод людини і громадянина.

На сьогодні в Україні інститут громадянства закріплюється насамперед Конституцією України та Законом України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. [12], який відповідно до Конституції України визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб. При цьому надзвичайно важливим моментом для розуміння того, що саме являє собою інститут громадянства для конституційно-правового статусу особи, що знайшов своє чітке юридичне оформлення у цьому законі, є визначення самого цього терміну. Нагадаємо, що згідно з законом громадянство України — це правовий зв’язок між фізичною особою і Україною, який знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов’язках. Відповідно до чого громадянином України є особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України. Водночас, у Законі України “Про громадянство України” знайшли своє відображення основні правові при-

щини, на яких ґрунтується громадянство України. Ст. 2 Закону до них було віднесено принципи: 1) єдиного громадянства — громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України (якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то в правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України, якщо іноземець набув громадянство України, то в правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України); 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства; 3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства; 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя; 6) рівності перед Законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

На перший погляд, може здатись, що визначення поняття “громадянин України”, яке надається у щойно згаданому законі, суперечить загально-визнаній думці про невід’ємність права людини на громадянство, оскільки згідно з наведеною вище нормою громадянином є не будь-яка особа, а лише така, що набула громадянство відповідно до закону. Втім, такий висновок є помилковим, оскільки разом із визначенням громадянства у законі регламентуються підстави набуття громадянства.

Зараз йдеться про ст. 6 Закону, де зазначається, що громадянство України набувається: 1) за народженням (особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України; особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України; особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України; особа, яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на

території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України; особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України; особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України; новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі, є громадянином України); 2) за територіальним походженням; 3) внаслідок прийняття до громадянства; 4) внаслідок поновлення у громадянстві; 5) внаслідок усиновлення; 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування; 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; 8) у зв’язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) внаслідок встановлення батьківства; 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Тобто юридичне закріплення норми, що громадянство України набувається в тому числі й за народженням, по суті, корелює з положенням міжнародного права про те, що громадянство є невід’ємним правом будь-якої особи, яка разом із правом на життя отримує право на зв’язок з тією або іншою державою. Недарма у Законі України “Про громадянство України” міститься норма, що особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Однак, навіть такі інститути, як громадянство та права і свободи людини і громадянина, не вичерпують собою всієї структури правового статусу особи. Маємо на увазі те, що крім нормативно-правової фіксації певного зв’язку між людиною і державою, а також ряду фундаментальних прав, свобод та обов’язків, характер взаємодії громадянина і держави визначається ще й завдяки інституту правосуб’єктності, тобто можливості громадянина реалізовувати надані йому конституцією і законами права у повному обсязі. Окреслюючи поняття правового статусу людини і громадянина як нормативну форму визначення місця та ролі людини у її відносинах з державою, слід погодитись з тим, що зазначені відносини набувають вигляду правовідносин. Тобто, для того щоб виступа-

ти суб'єктом правовідносин з державою, індивід повинен мати правосуб'єктність, або здатність бути суб'єктом права і, відповідно, — суб'єктом правовідносин з державою. Нині в теорії держави і права правосуб'єктність розглядається відносно індивідів та організацій (державних і недержавних). Розглядаючи правосуб'єктність відносно індивіда, у ній прийнято виокремлювати три складові: правоздатність (здатність особи мати, в силу норм права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки), дієздатність (здатність особи своїми діями здійснювати права і обов'язки) та деліктоздатність (здатність особи нести відповідальність за скоєні правопорушення).

Як така правоздатність виникає в момент народження людини. Утім, оскільки права людини є нічим іншим як комплексом юридичних можливостей, гарантованою законом можливістю, або юридичним відображенням людських можливостей, самі ці можливості реалізуються за певних обставин. Тобто, крім потенційної правової можливості, особа як носій правового статусу має бути здатною здійснювати зафіксовані у конституції і законах права та обов'язки. При цьому подібне розведення двох понять “права-як-можливості” та “права-як-здатності” жодною мірою не звужує і не заперечує конституційно визнаних прав людини. У даному випадку йдеться лише про те, що сама людина за своїми психологічними та біологічними ознаками має бути спроможною реалізовувати надані їй законом права. Як така дієздатність, відповідно до чинного вітчизняного законодавства, настає з моменту повноліття. До цього людина, маючи повну правоздатність, є носієм лише обмеженої дієздатності.

Однак встановлення певних обмежень щодо можливостей реалізації особою окремих конституційних прав може мати крім вищеназваних ще й інші підстави. Це пов'язано із набуттям так званої “спеціальної правоздатності” — тобто здатності бути учасником правовідносин, що виникають у зв'язку з обійманням певних посад (президент, суддя, член парламенту), або належністю особи до певних категорій суб'єктів права (працівники правоохоронних органів, спеціальних служб тощо) [13]. Так, відповідно до Конституції України (ст. 103) Президентом України може бути обраний громадянин у разі, якщо він досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Ця ж сама норма відтворюється у Законі України “Про вибори Президента України”. Хоча ст. 2 Закону встановлює ще деякі додаткові обмеження щодо

реалізації цього конституційного права громадян України. А саме: а) одна й та сама особа не може бути Президентом України більш ніж два строки підряд; б) не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за скоєння умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Не продовжуючи подальший розгляд проблем, які виникають у зв'язку із правообмеженням, вкажемо лише на те, що питання, пов'язані із індивідуальною правосуб'єктністю, так чи інакше завжди мають бути враховані при дослідженні правового статусу особи. Більше того, це підтверджується не лише наведеними міркуваннями теоретичного характеру, а й формальними причинами, адже в конституціях багатьох країн містяться безпосередні норми, які визначають певні умови реалізації конституційних прав, і відповідно — конституційно-правового статусу особи.

Також крім щойно досліджених елементів правового статусу особи як громадянства, права і свободи людини і громадянина, правосуб'єктність, переважна частина сучасних юристів зараховують до цієї структури ще й такі елементи, як правові обов'язки та гарантії забезпечення правового статусу.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження можна стверджувати, що поняття системи правового статусу особи відіграє одну з ключових ролей як у правовій теорії, так і у безпосередній юридичній практиці, оскільки завдяки ньому відбувається фіксація основ взаємовідносин між людиною, державою і суспільством, окреслюються їх права і взаємні обов'язки, встановлюється система забезпечення, гарантування і захисту прав усіх учасників зазначених взаємовідносин, а також взаємна відповідальність за порушення цих прав.

Література

1. Кравченко В. Конституційне право України. — К.: Атіка, 2000. — С. 73.
2. Мадіссон В. Право і влада: людина в правовому полі // Право України. — 1999. — № 11. — С. 15.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. — Одеса: Юрид. л-ра, 2002. — С. 79.
4. Бігун В. До питання про філософію та теорію прав людини: правове регулювання (деякі концептуальні та термінологічні аспекти) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матер. IX регіональної наук.-практ. конф. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 8.

5. Науково-практичний коментар Закону України "Про громадянство України". — К.: МП "Леся", 2002. — С. 11.

6. Корж Н. Я. Гражданство Российской Федерации: историко-правовой аспект. — СПб., М.: ИД "Нева", Олма-Пресс, 2004. — С. 7.

7. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999. — С. 104.

8. Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Изд-во НОРМА, 2002. — С. 226.

9. Лаба О. Формування сучасних підходів до проблем прав і свобод людини // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матер. VIII регіональної наук.-практ. конф. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — С. 50.

10. Слінченко Л. В. Основи конституційного права України. — Глухів: РВВ ГАПІ, 2000. — С. 69.

11. Андрієнко В., Бритченко С., Суботенко В. Громадянство України. — К.: МП "Леся", 2002. — С. 5.

12. Закон України "Про громадянство України" від 18.01.2001 // ВВР України. — 2001. — № 13. — Ст. 65.

13. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. — М.: Проспект, 2001. — С. 647.

Систематизовані основні теоретичні і методологічні підходи у процесі дослідження ролі конкретних елементів системи правового статусу людини, основні способи їх нормативного забезпечення, а також перспективи їх розвитку в сучасній Україні.

Систематизированы основные теоретические и методологические подходы в процессе исследования роли конкретных элементов системы правового статуса личности, основные способы их нормативного обеспечения, а также перспективы развития в современной Украине.

The basic theoretical and methodological approaches in the research of a role of concrete elements of system of the legal status of the personas, basic ways of their normative maintenance, and the prospects of their development in Ukraine are systematised.

Надійшла 16 лютого 2011 р.